

LES COVES DE LA CINGLERA DEL CASTELL DE SANTUERI (Felanitx, Mallorca): ELS MATERIALS DEL FONS COLOMINAS DEL MUSEU D'ARQUEOLOGIA DE CATALUNYA

per Jordi HERNÁNDEZ-GASCH *

En memòria de Miquel Seguí
Per als seus pares, na Maria i en Tomeu

Resum

Les coves excavades entre el 1916 i el 1920 per l'Institut d'Estudis Catalans a Felanitx i estudiades per Veny presentaven, fins a la data, una cronologia de bronze antic i mig (períodes epicampaniforme i naviforme inicial i mig). Els materials revisats de la cova des Bous i la Cova des Confessionari des Moros, la major part inèdits, demostren que l'ús d'aquestes va continuar durant el bronze recent i final (període naviforme final) i durant la primera i segona edat del ferro (cultura talaiòtica i baleàrica), existint un hiatus d'ocupació probablement a l'inici del primer mil·lenni. Encara que se suggereix la possibilitat d'un ús ritual i la categorització dels espais com a sagrats, el seu ús molt probablement s'hagi de relacionar a ocupacions temporals d'una part de la població lligada a activitats ramaderes i, tal vegada, dels propis ramats.

Abstract

The caves at Felanitx excavated between 1916 and 1920 by the Institut d'Estudis Catalans and studied by Veny, up to now presented a chronology from the Old and Middle Bronze (Early and Middle Epicampaniform and Naviform periods). The materials examined from the Cova des Bous and Cova des Confessionari des Moros, mostly unpublished, show that the use of these continued during the Late and Final Bronze (Final Naviform period) and during the First and Second Iron Age (Talaiotic and Balearic culture), with an occupational hiatus probably at the beginning of the first millennium.

Even though the possibility of ritual use is still suggested and the cataloguing of their space as sacred, their use probably should be related to temporary occupation by part of the population engaged in cattle activities and, perhaps, to the cattle animals themselves.

Introducció

El present treball pretén donar a conèixer un conjunt de ceràmiques del fons Colominas (FC) dipositades en el Museu d'Arqueologia de Catalunya (MAC). Foren inventariades i dibuixades l'any 1993 (aleshores, Museu Arqueològic de Barcelona, MAB), moment en el qual aquest fons estava essent catalogat.¹ Per aquestes circumstàncies, només vàrem poder accedir a una part dels materials, difícil de quantificar en aquell moment.² Tanmateix, els materials revisats són una mostra representativa dels treballs escomesos per l'arqueòleg Josep Colominas Roca a l'illa de Mallorca per encàrrec de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) entre els anys 1916 i 1920. Així, tant hi figuren ceràmiques del Naviforme que procedeixen de coves d'enterrament, com d'altres

del Talaiòtic i Baleàric que foren localitzades en coves amb o sense ús funerari i en poblats. Són precisament els materials recuperats en ambients no funeraris i, entre aquests, els localitzats a les coves de la cinglera del Castell de Santueri (Figs. 1 i 2), els que ara presentem, sobretot perquè estudis més complets sobre les coves de l'edat del bronze i del ferro excavades per IEC van ser publicats molts anys enrere (VENY, 1968; ROSSELLÓ BORDOY, 1960; ENSEÑAT, 1981).

Cinc anys després de la nostra recerca al MAB, l'any 1998, vàrem redactar un article (HERNÁNDEZ GASCH, inèdit) per a un llibre d'homenatge a en Miquel Seguí, joverníssim arqueòleg i amic, mort en accident de trànsit aquell mateix any. Malauradament aquest llibre mai va veure la llum.

En els deu anys transcorreguts des que vàrem lliurar aquell article, el panorama de l'arqueologia i la pre-

* Doctor en arqueologia per la Universitat de Barcelona. Actium Patrimoni Cultural, SL. Email: jhernandezgasch@gmail.com

història balears ha canviat de manera molt notable, a conseqüència dels projectes de recerca i excavacions endegades, per bé que alguns d'aquests projectes dissortadament han nascut i desaparegut en aquest lapse de temps. L'allau de publicacions que s'ha produït en aquests anys, resultat de l'activitat dels equips de recerca, ha contribuït considerablement, i no només per quantitat sinó sobretot per la seva qualitat, a avançar en el coneixement de l'arqueologia illenca. Hem hagut, per tant, de reescriure literalment el que quedà com a un esborrany l'any 1998. En fer aquest exercici ens ha sobtat adonar-nos que termes assumits per molts investigadors en relació a la prehistòria de les Illes Balears no havien estat ni tan sols formulats en aquella data. No cal dir que ens hem vist afavorits pels avenços en el coneixement de la materialitat de la prehistòria insular i en la interpretació dels seus jaciments.

Les excavacions de l'Institut i el fons Colominas (FC)

Qualsevol que s'hagi dedicat, per poc que sigui, a l'arqueologia balear haurà llegit un parell de vegades la història de la recerca, en la que Josep Colominas i l'IEC hi són referència obligada. Com sigui que es valori la seva aportació, el que sembla fora de dubte és el punt d'inflexió que va marcar en l'arqueologia de les Illes Balears. D'una banda, aquests treballs van ser cantera de materials per a les col·leccions del primigeni Museu d'Arqueologia, amb el que això va implicar: l'estudi continuat, durant prop de 75 anys, sobretot de les peces de vitrines de les sales de Mallorca i especialment de la bronzística, eina bàsica en les datacions dels contextos balears i fonament, fins i tot, de perioditzacions (com la proposada per ROSSELLÓ BORDOY l'any 1974), fins a l'ús generalitzat de les tècniques de datació absoluta, que va marcar la següent revolució epistemològica en aquest camp. D'altra banda, el mateix Colominas, en

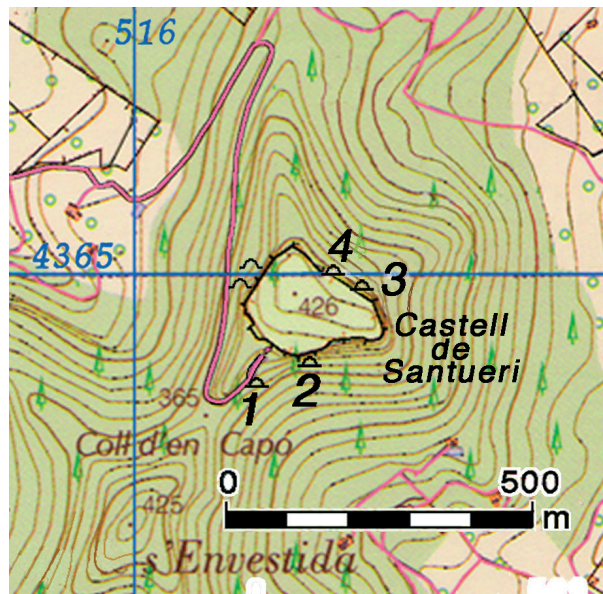

Figura 1: Mapa de situació de les cavitats del cingle del puig de Santueri. 1: Cova Calenta; 2: Cova des Bous; 3: Cova des Drac; 4: Cova des Confessionari des Moros.

Figure 1: Map of the cave locations below the massif of the Puig de Santueri. 1: Cova Calenta; 2: Cova des Bous; 3: Cova des Drac; 4: Cova des Confessionari des Moros. (Author: Miquel Trias).

l'avanç de resultats de la recerca de l'IEC a Mallorca d'aquells cinc anys, va construir una periodització que, si bé simple (Primera Edat del bronze, entre el 2500 i el 1700 aC, i Cultura dels talaiots, entre el 1700 i el 123 aC)³ va constituir també una base per a moltes d'altres perioditzacions que havien de succeir-la.⁴

També, almenys en un cas, es va afrontar l'estudi complet dels materials, els de magatzem inclosos, procedents d'algunes de les excavacions de l'IEC a Mallorca. Ens referim a l'estudi dels materials de cinc coves d'enterrament de l'edat del ferro realitzat per CATALINA ENSEÑAT (1981), resolt en un treball curós i encara útil per la il·lustració i els inventaris que conté.

Figura 2: Panoràmica del Castell de Santueri vist de la banda de migjorn. (Autor: Miquel Trias).

Figure 2: Panorama of the Castell de Santueri seen from the south. (Author: Miquel Trias).

A més, encara que CRISTÒFOL VENY (1968) no ho menciona explícitament en el seu estudi sobre les coves d'enterrament mallorquines en el Bronze Antic, ens sembla clar que la revisió de materials efectuada en el MAB va incloure materials de magatzems, atès el registre i dibuix de material fragmentari. En tot cas, com reconeix sincerament, no s'enregistraren la totalitat dels materi-

als,⁵ la qual cosa ha seguit emmascarant la reutilització de les coves, que ja no va ser distingida per Colominas.

En la literatura arqueològica mallorquina, va esdevenir un *topos* la lamentació pel caràcter definitiu dels articles apareguts a l'Anuari de l'IEC (AIEC), que va donar a conèixer de manera molt sumària els resultats de les excavacions de l'Institut. Malgrat que algunes veus

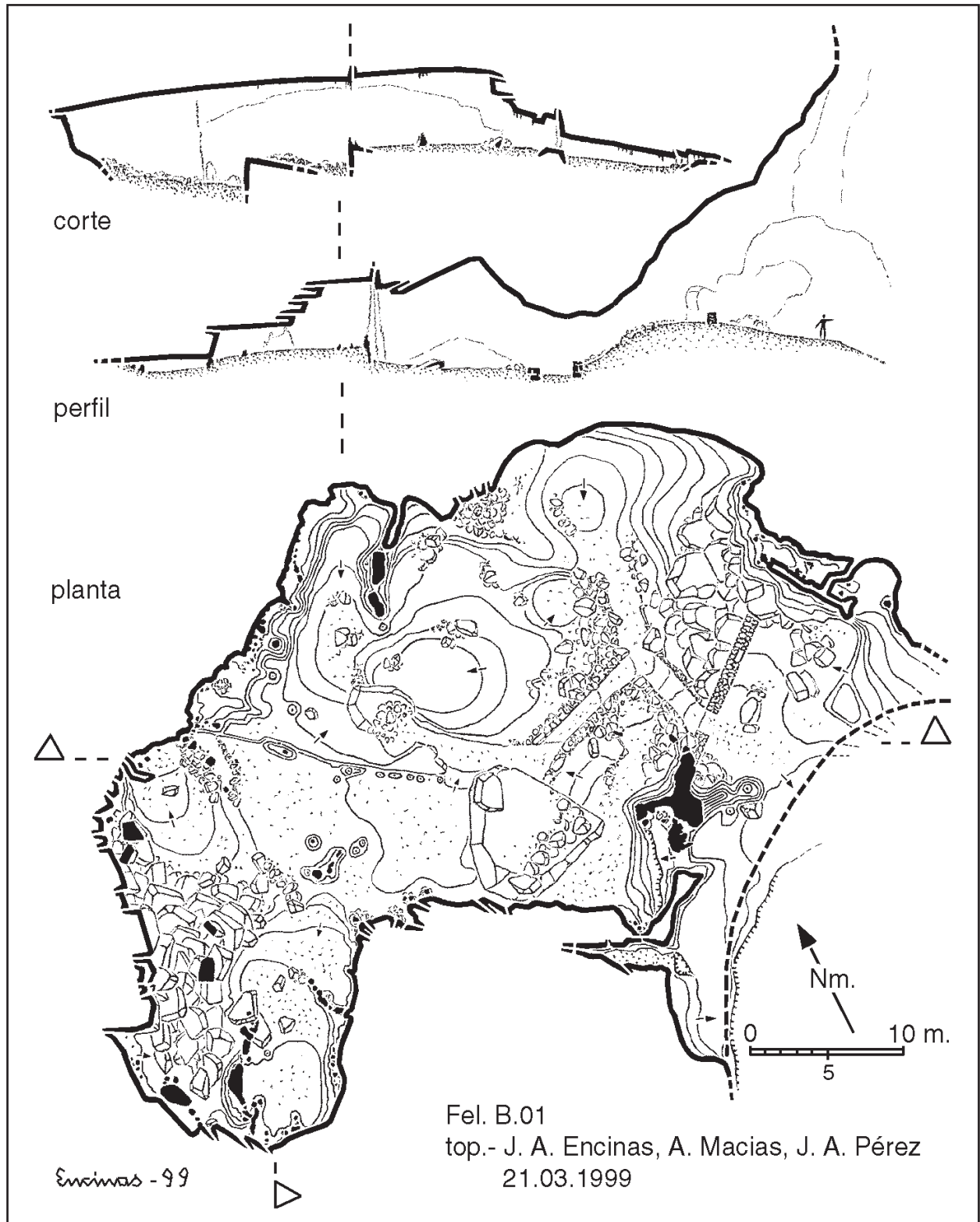

Figura 3: Topografia de la Cova des Bous segons ENCINAS (2006: 106).

Figure 3: Survey of the Cova des Bous, after ENCINAS (2006: 106).

Figura 4: Entrada de la Cova des Bous (Autor: Bartomeu Salvà Simonet).

Figure 4: Entrance to the Cova des Bous (Author: Bartomeu Salvà Simonet).

clamaven piadosament per la vàlua de l'arxiu Colominas (FONT, 1974), mai va arribar a generar noves publicacions i, d'haver-ho fet, no hauria pogut sostreure's al fet del "buidat" d'uns jaciments que sembla que es va realitzar de manera simultània per obrers no especialitzats, els quals lliuraven els materials recuperats (i cal suposar que molts ni es van recollir) i fornien Colominas de les observacions que, més expertament o ingènuament, havien realitzat (GUERRERO, 1997: 63).

En tot cas, que les excavacions es van efectuar en un temps rècord i que perseguien l'alçat topogràfic dels jaciments⁶ i la "recollida" d'alguns materials resta ben clar quan es llegeixen els articles de Colominas. També és palès que manca un registre estratigràfic i que els materials pateixen una descontextualització, només paliada per descripcions sumàries de "nivells" on apareixen concentrades algunes restes. Finalment, els materials van passar pel sedàs metodològic que comporta la predominança abassegadora de formes, per no esmentar el rebuig majoritari del material osteològic humà i faunístic. A més, les indicacions que consten en les capsas del MAC sovint només assenyalen el nom del jaciment. Així les coses, hem hagut de tractar els materials com a conjunts dins de cada jaciment.

En aquest sentit, tot i les limitacions d'aquesta mena d'estudis, l'anàlisi dels materials ens ha permès caracteritzar a nivell cronològic i funcional aquestes coves d'ús no funerari.

Finalment, i per allò que vàrem poder observar del FC, l'any 1998 apuntàvem: "tenim la convicció de què l'estudi dels conjunts, alguns dels quals amb dotzenes de vasos sencers o reconstruïts i molt homogenis quant a morfologia, permetria avançar en el coneixement de l'evolució tipològica d'aquesta vaixella. [També,] a partir de les datacions [obtingudes en] les excavacions actuals [en relació] als mateixos tipus [ceràmics], es podria datar amb més precisió les diverses fases d'utilització dels espais, com sigui que, en especial algunes de les coves d'enterrament, han romàs amb la classificació de Colominas, qui no va aportar sovint cap documentació gràfica que la sostingués. En darrer terme, [una revisió del fons] permetria de considerar hipòtesis sobre el caràcter dels dipòsits i les diverses motivacions que van originar [un cert volum i tipologia de materials] segons [les fases]

d'ús que s'haguessin pogut determinar" (HERNÁNDEZ-GASCH, inèdit).

En dates recents, el primer aspecte ha estat encarat per tal d'establir una tipologia morfomètrica de la ceràmica talaiòtica que transcendís les tipologies a partir d'un únic jaciment. L'estudi ha inclòs materials del FC sencers o reconstruïts que han permès la medicció de tots els paràmetres (LULL *et al.*, 2008). Tanmateix, en aquest cas, si bé el FC ha estat útil als propòsits de l'obra, aquest estudi no suposa en cap cas una revisió del propi fons. D'un jaciment com Capocorb vell, del qual el MAC en custodia una quantitat important de materials, l'esmentat treball només n'ha emprat tres peces. En tot cas, és el darrer aspecte dels esmentats, el de la seriació ocupacional i el caràcter de la pròpia utilització dels espais, el que assajarem, amb les restriccions exposades i a partir del material fragmentari, en les pàgines següents.

Materials del Confessionari des Moros (CM) i la Cova des Bous (CB)

ELS ANTECEDENTS

La balma del Confessionari des Moros (CM)⁷ és el primer jaciment que Colominas va descriure en el seu article sobre l'edat del bronze a Mallorca (Fig. 5).⁸ En va publicar una fotografia i el dibuix de tres punxons.

A continuació de la nota sobre el CM, Colominas va referir-se breument a la Cova des Bous (CB)⁹ sense publicar-ne la topografia ni cap material (Fig. 3 i 4).¹⁰

Seguidament va apuntar l'existència d'una tercera cova, la Cova Calenta (CC)¹¹, en la que s'hi va recollir material similar (Fig. 6).¹² En la nostra parcial revisió del FC no vam arribar a veure materials d'aquest jaciment.¹³

Finalment, Colominas va esmentar que s'havien prospectat amb cales arqueològiques la resta de coves

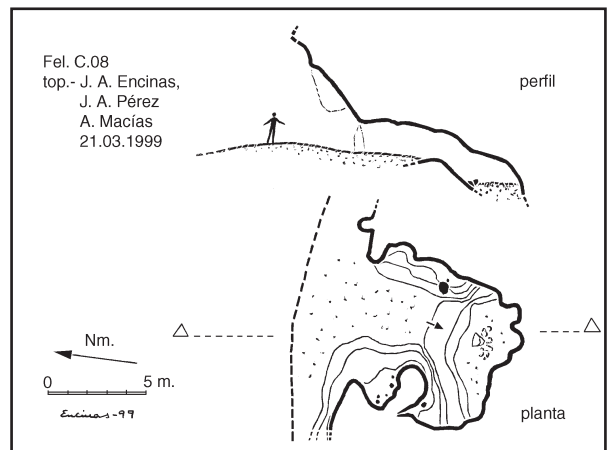

Figura5: Topografia de la Cova des Confessionari des Moros segons ENCINAS (e.p.).

Figure 5: Survey of the Cova des Confessionari des Moros, after ENCINAS (op. cit.).

i balms de la cinglera sense resultats (aquest sembla ser també el cas de la quarta cova existent a Santueri, la Cova des Drac, [Fig. 7]), va establir com a funció de les tres descrites un caràcter habitacional i en va fixar la cronologia a la “primera Edat del bronze”¹⁴, que, tal i com la defineix a nivell de cultura material, correspondria al Naviforme, en termes de la darrera periodització de la prehistòria balear (LULL *et al.*, 1999).

Fins que Veny va publicar la seva tesi doctoral, gairebé 50 anys després dels articles de Colominas, ningú s’havia ocupat més de les coves de Felanitx. VENY (1968: 348), com ell mateix reconeix, va seguir textualment les informacions aparegudes a l’AIEC¹⁵, va inventariar, pel que hem pogut comprovar, una petita part dels materials procedents del CM i la CB, i en va publicar dibuixos, encara que alguns d’ells pertanyen a peces no descrites a l’inventari. Atès que només va referir el número d’inventari del MAB de dos fragments del CM, és difícil d’establir la identitat amb els fragments enregistrats per nosaltres i, malgrat esmentar la informació que Colominas proporciona per a la CC, tampoc no en va veure els materials.

Fernández-Miranda també va referir-se a les dues primeres coves, però seguint a Veny en tot moment. Només va apuntar que les decoracions de bagueta que apareixen en alguns dels vasos globulars (encara que, de fet, també en troncocònics) “quizá enlacen con las que aparecen en ocasiones con las incisas” (FERNÁNDEZ-MIRANDA, 1978: 51).

LA SERIACIÓ CRONOCULTURAL

A partir del material presentat per Veny, la seriació arrenca en el bronze antic, que a Balears darrerament ha rebut el nom de període epicampaniforme-dolmènic (2100/2000-1600) (MICÓ, 2005: 552; LULL *et al.*, 1999: 27 i 2008: 13), amb el fragment epicampaniforme d’un

bol suposadament recollit a la CC i que el propi VENY (1968: lám. 201, 1) va reproduir¹⁶. Segons la classificació del campaniforme mallorquí realitzada per Waldren, aquest individu s’inclou entre els estils intermedis (WALDREN, 1998: 223) que defineix un estadi de les tècniques decoratives caracteritzades per les bandes geomètriques disposades horitzontalment d’incisió lleugera (més aviat un gravat sobre l’argila, quan la pasta ja s’havia notablement assecat, abans de la cocción). La cronologia per datacions radiocarbòniques calibrades associades a d’altres fragments del mateix estil procedents de Son Matge oscil·la entre el 2100 i el 1800 aC (WALDREN, 1998: 212, lám. 31). El fragment lliis d’un vas troncocònic amb cordó sota la vora (VENY, 1968: Fig. 200, 13), aparegut al CM, podria ser també d’aquest moment, així com un altre exemplar del mateix tipus (VENY, 1968: Fig. 201, 6) i el vas de tipus ovoide amb cordó corregut sota la vora (VENY, 1968: Fig. 201, 5), trobats a la CB.

De finals d’aquest període o de l’immediatament posterior (Naviforme inicial, 1600-1400 aC) es poden caracteritzar vasos de formes globulars (VENY, 1968: Fig. 200, 9, 12, 14), hemisfèriques (VENY, 1968: Fig. 200, 10 i, tal vegada, 11) i troncocòniques (VENY, 1968: Fig. 200, 15), amb suspensors verticals i horitzontals perforats procedents del CM, mentre que al naviforme mig (1400-1200 aC) podria correspondre un vas troncocònic amb cordó o ressalt marcant la carena de la CB, tot i que sembla evident que la secció publicada, comparada amb el dibuix del fragment, presenta problemes d’orientació (VENY, 1968: Fig. 201, 3).

Finalment, cal notar que alguns dels materials presentats per VENY (1968: Fig. 201, 2, 4, 7, 8), procedents de la CB, poden assimilar-se a materials de tipus tala-iòtic i baleàric, com els que ara presentem, pertanyents amb tota probabilitat a algun tipus d’olla (els números 2 i 7) o a bols còncavs o hemisfèrics d’època baleàrica (els números 4 i 8).¹⁷

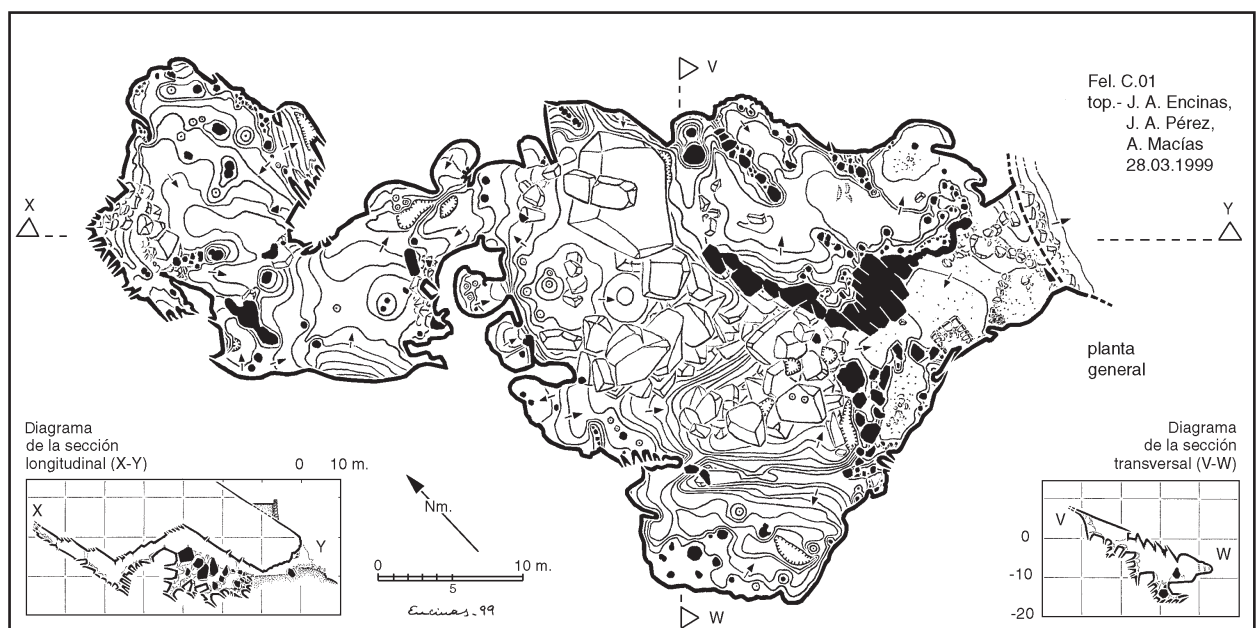

Figura 6: Topografia de la Cova Calenta segons ENCINAS (2007: 57).

Figure 6: Survey of the Cova Calenta, after ENCINAS (2007: 57).

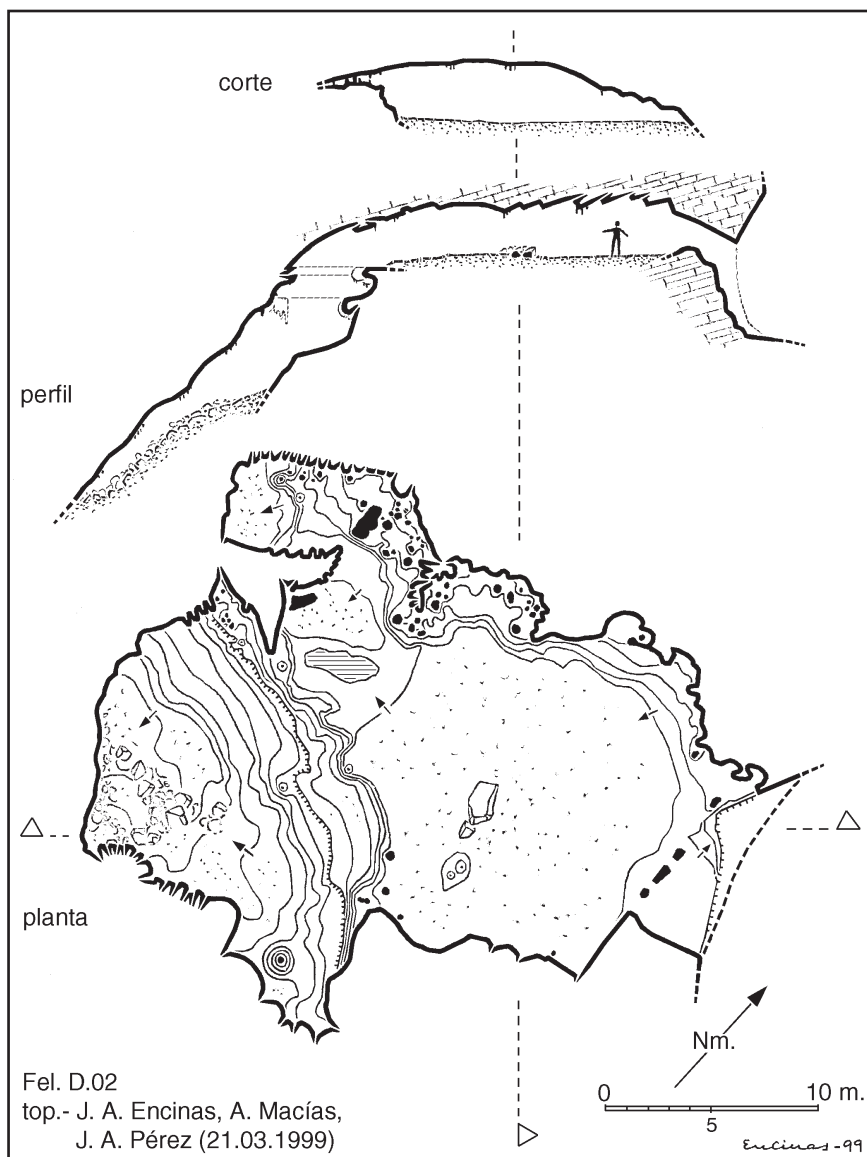

Figura 7: Topografia de la Cova des Drac segons ENCINAS (e.p.).

Figure 7: Survey of the Cova des Drac, after ENCINAS (op. cit.)

ELS MATERIALS INÈDITS DEL FC PROCEDENTS DE CM I CB

Entre el material del FC, existeixen materials enquadrables al segon quart del segon mil·lenni (cultura dolmènica i estadi inicial de la cultura naviforme) en el CM i també possiblement a la CB¹⁸. Una quantificació per número mínim d'individus (NMI) dels exemplars de cada fase cronològica recollits en el present treball a les dues cavitats es pot consultar a les figures 11a i 11b.

De la primera cova provenen un gran recipient ovoid (n.i. 6518), un altre amb petit mugró horitzontal i perforació vertical (n.i. 6523) i un altre d'aquests suspensors amb el n.i. 6528 (forma 16 de Pons 1999: 110, Fig. 28); un gran recipient hemisfèric de gran diàmetre de vora (31 cm) amb mugró sota el llavi i vora no diferenciada (n.i. 6514); un bol hemisfèric de mida petita (diàm. 11'5 cm i n.i. 6516); un bol globular amb mugró, n.i. 6527; un vas troncocònic-globular amb vuit suspensors de perforació horitzontal (n.i. 6515), i un vas bitroncocònic amb coll, vora lleugerament exvasada i llavi arrodonit amb suspen-

sor horitzontal a la carena (n.i. 6522). Es tracta, doncs, de vasos de mida i forma diversa que cobreixen segurament funcions d'emmagatzematge, servei i consum. De la CB provenen vasos de mida mitjana, de tipus globular amb la vora planoconvexa més o menys invasada (n.i. 15244, amb desgriquant de calcita; 31681, amb desgriquant de calcita i superfície externa allisada, i 31687, amb desgriquant de quars i calcita). Malgrat la dificultat per adscriure cronològicament i també funcionalment aquest material de la CB, atès que no en coneixem la seva situació contextual, a nivell formal corresponen a bols grans, possiblement per beure o menjar, o a petits contenidors.

Pertany al Naviforme mig i final (1400-1050 aC), el gran contenidor de parets rectes, llavi planoconvex amb cordó sota la vora i mugró al dessota, aparegut a la CB (n.i. 15248 [Fig. 9]) i en el CM (n.i. 6524, 6529 i 6517), i que correspon a la forma 1 de CALVO i SALVÀ (1997).¹⁹ Tots aquests vasos tingueren funció de contenidor de líquids o aliments o això és el que sembla desprendre's de la seva capacitat i morfologia, malgrat que no se'n coneix una sola analítica de residus. En aquest mateix

període cal situar els fragments de vora de paret recte i llavi planoconvex de la CB (n.i. 31683, amb desgredant de quars) i del CM (n.i. 6519 i 6520) i el vas de mida petita o mitjana de la CB (n.i. 31691 [Fig. 10], amb desgredant de quars i superfície polida (forma K de CAMPS *et al.*, 1969, LULL *et al.*, 2008: 65), que també recorda a formes prototalaiòtiques (LULL *et al.*, 1999: 69).

A les fases talaiòtica (850-550 aC) i baleàrica (550-100 aC)²⁰ corresponen la major part dels materials revisats procedents de la CB, mentre que en el CM són minoritaris. Atès el caràcter fragmentari del material i el fet que molts perfils de vores són simples i es reproduïen en moments diferents, una part dels materials no es pot classificar sense dubtes en una època o una altra. A més, l'aparició d'un nou tipus de desgredant, de natura vegetal, a l'època baleàrica no implica la desaparició del desgredant mineral, emprat a les ceràmiques indígenes des del 1600 aC (LULL *et al.*, 2008: 139). Malgrat tot, la presència d'un moment prototalaiòtic (1050-850 aC) no sembla il·lustrable i, per tant, s'hauria de considerar un hiatus en l'ocupació humana a inicis del primer mil·lenni aC a les coves de Felanitx.

Les formes que més possiblement es poden remuntar a una cronologia talaiòtica (LULL *et al.* 2008: 183) corresponen a un fragment de vora exvasada, girada, en forma de "C" invertida i engruixida per l'interior, pertanyent a una olla i localitzada al CM (n.i. 14711 [Fig. 10]),²¹ i al vas de mida mitjana ovoide de tendència troncocònica i petits monyons triangulars i verticals en el punt d'unió entre el cos i l'espallta (n.i. 15245 [Fig. 9], amb desgredant de quars, i n.i. 15246, amb desgredant de calcita) (tipus 2 de LULL *et al.*, 2008: 183). Un monyó vertical ben diferenciat d'un contenidor del tipus pitòide a la CB (n.i. 15250) i dos més al CM (n.i. 14706 i 14707) s'haurien de datar també d'aquest moment, atès que les olles pitòides són característiques d'aquest període (PONS, inèdit; PALOMAR, 2005: 152; LULL *et al.*, 2008: 96-100).

Altres fragments d'època talaiòtica, també de la CB, pertanyen a vasos de mida mitjana-gran de perfil ovoide i vora girada, engruixida per l'interior (n.i. 15251 [Fig. 9], amb desgredant de calcita), olles de mida mitjana de perfil ovoide i vora girada (n.i. 31698 [Fig. 10]) i segurament els fragments amb desgredant de calcita n.i. 31688 i 31690 (Fig. 10), la funció dels quals degué ser la de contenidors o bé la d'olla per a la cocció d'aliments.²² També s'hi ha localitzat un agafador de monyó horitzontal (n.i. 15242, amb desgredant de calcita), segurament d'un tassó del tipus 4 de LULL *et al.* (2008: 183).

Els vasos de mida petita-mitjana de perfils globulars estan representats a la CB (n.i. 15247 [Fig. 9], amb desgredant de quars i de calcita, n.i. 31686 [Fig. 10], amb desgredant de quars, i 31689, amb desgredant de calcita i acabat brunyit) i també al CM (n.i. 6525 [Fig. 10], amb un mugró a la panxa, 6526 [Fig. 10] i 6497 [Fig. 10]). Es tracta, segurament en tots els casos, de petites olles, assimilables al tipus 3 de LULL *et al.*, 2008: 183). Cal destacar l'absència de vasos de servei i de consum, com els bols, els gots –vasos troncocònics– o les copes, a excepció possiblement d'un fragment de vora de la CB que sembla correspondre a un vas de cos ovoide i vora exvasada (n.i. 15243 [Fig. 9], amb decoració de mugró i desgredant de calcita) i que podria correspondre a un tassó o a un vas, i d'un altre vas tronco-

cònic (n.i. 15288 [Fig. 9], amb desgredant de quars).

A l'època baleàrica semblen atribuir-se dos fragments de vora procedent de la CB, un corresponent a una vora invasada d'olla, engruixida per l'interior i amb secció en "D" (n.i. 31682 [Fig. 10]), i l'altre a un recipient ovoide de paret invasada, coll marcat i vora recta, engruixida per l'interior (n.i. 31693 [Fig. 10]). Totes dues formes estan ben representades en el repertori formal posttalaiòtic de Son Fornés (PALOMAR, 2005: 251). Existeixen recipients ovoides de paret invasada, coll marcat i vora recta, engruixida per l'interior de la CB que clarament es poden datar d'aquest moment, atesa la presència, junt al desgredant mineral (calcita), de desgredant vegetal (n.i. 31692 i 31704 [Fig. 10]).

Dos exemplars de grans contenidors apareguts a la CB podrien situar-se en aquesta època. Es tracta de dues vores de tenalla que presenten la vora engruixida per la part interior la qual ofereix una caiguda obliqua al llavi planoconvex que hauria funcionat com a topall i permès la col·locació d'una tapadora, tal vegada de fusta (n.i. 15240 [Fig. 9], amb desgredant mineral de calcita i n.i. 31685, amb calcita i desgredant vegetal), una dels quals deu correspondre al presentat per VENY (1968: Fig. 201, 8). Si bé aquesta forma és propera al tonell del Naviforme mig i final, les parets són més primes i la forma de la vora netament diferenciada. La presència de desgredant vegetal en un dels fragments és el que ens inclina a situar-la a la segona edat del ferro. El mateix tipus de vora apareix en vasos troncocònics-concaus de mida gran i en vasos troncocònics-rectilinis de mida gran i mitjana dels nivells posttalaiòtics de Son Fornés (PALOMAR, 2005: 277-278 i 280).

També de la segona edat del ferro, es daten els vasos de mida petita-mitjana de la CB, un dels quals, de perfil globular (n.i. 31718 [Fig. 10], amb desgredant mineral de quars i vegetal), i l'altre, de perfil ovoide i nansa d'orella, consistent en una cinta de pont semicircular i apèndix de botó a l'extrem inferior (n.i. 15249 [Fig. 9], pasta amb desgredant vegetal). Aquest tipus de nansa es localitza tant en jaciments baleàrics amb cronologies altes (de la primera meitat del s. IV a HPT1 de Son Fornés), com en nivells d'època tardana (s. II-I aC). Ha estat identificat en el jaciment talaiòtic que es troba sota els nivells romans de *Pollentia* (Alcúdia),²³ alguns dels quals procedents possiblement d'un santuari (FERNÁNDEZ-MIRANDA, 1983) o els recuperats en el santuari de la Punta de Patró (Santa Margalida) (HERNÁNDEZ-GASCH i SANMARTÍ, 1999). Una altra nansa d'orella (amb cinta més ample per l'extrem oposat al botó i desgredant vegetal) n.i. 15239 (Fig. 9) i la nansa anular simple (amb desgredant de quars) n.i. 15241 (Fig. 9), procedents de la mateixa cova, es poden considerar també d'edat del ferro (PONS, inèdit; PALOMAR, 2005).

Juntament amb aquest material indígena van aparèixer a la CB dos fragments ceràmics d'importació, que corresponen a un pivot i a una nansa d'àmfora púnica centro-mediterrània (n.i. 31684 [Fig. 10] i n.i. 31723), la cronologia genèrica dels quals en el context de les illes Balears s'ha d'establir entre els s. IV i I aC (GUERRERO, 1999).

D'altra banda, cal considerar breument la resta de materials arqueològics recollits i documentats per COLMINAS (1923: Fig. 257) i VENY (1968: Fig. 199): els instruments d'indústria òssia. Veny fou de l'opinió que els

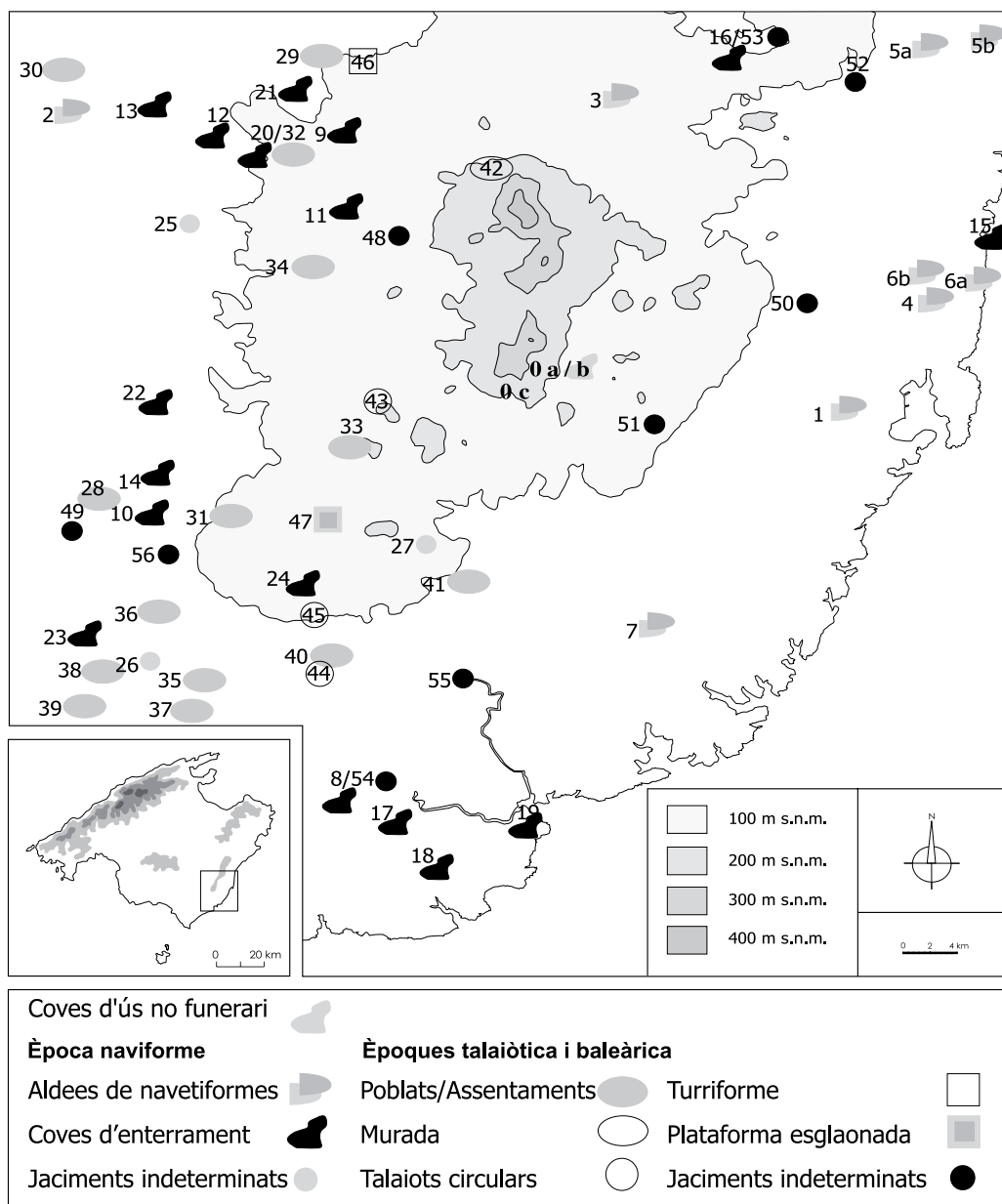

Figura 8: Mapa de situació dels jaciments naviformes, talaiòtics i baleàrics del Llevant de Mallorca (Fonts: ARAMBURU-ZABALA 2005a, PONS 1999, SALVÀ 2001). En el centre, la cinglera del Castell de Santueri

Figure 8: Location map of the Naviform, Talaiotic and Balearic localities from Eastern Mallorca (Source: ARAMBURU-ZABALA 2005a, PONS 1999, SALVÀ 2001). In the centre, the Castell de Santueri cliffs.

Coves d'ús no funerari / Non-burial caves

0 Coves del castell de Santueri (0a - Cova des Bous, 0b - Confessionari des Moros, 0c - Cova Calenta)

ÈPOCA NAVIFORME / Naviform epoch

Aldees de navetiformes / Naviform constructions

01 - Closos de can Gaià, 02 - Son Maiol-Son Roig nou, 03 - Es Corral des Morros, 04 - Sa Punta, 05 - S'Hospitalet vell (05a Es Velar, 05b), 06 - Sa Plana nova, 6a - Sementer des Claper, 6b - Sementer de dalt, 07 - Es Closet

Coves d'enterrament / Burial caves

08 - Sa Talaiola/Sa Tanca Llarga, 09 - Sa Mola d'en Bordoi, 10 - S'Aljub d'en Mel, 11 - Cova d'en Jordi Meravell, 12 - Sa Bassa, 13 - Son Solaret, 14 - Es Rossells II, 15 - Cala Murada, 16 - Es Fangar, 17 - Ses Valentines, 18 - Ses Mires, 19 - S'Amarador, 20 - Sa Mola s'en Blai, 21 - Can Carlos, 22 - Cova d'en Xamarri, 23 - Son Danús/Sa Marina gran, 24 - Talaia des Pi

Jaciments indeterminats / Undetermined localities

25 - Son Burguera/Can Ferrando, 26 - Son Danús vell/Sa Pleta des Cards, 27 - Son Llorenç/Cova de ses Genetes

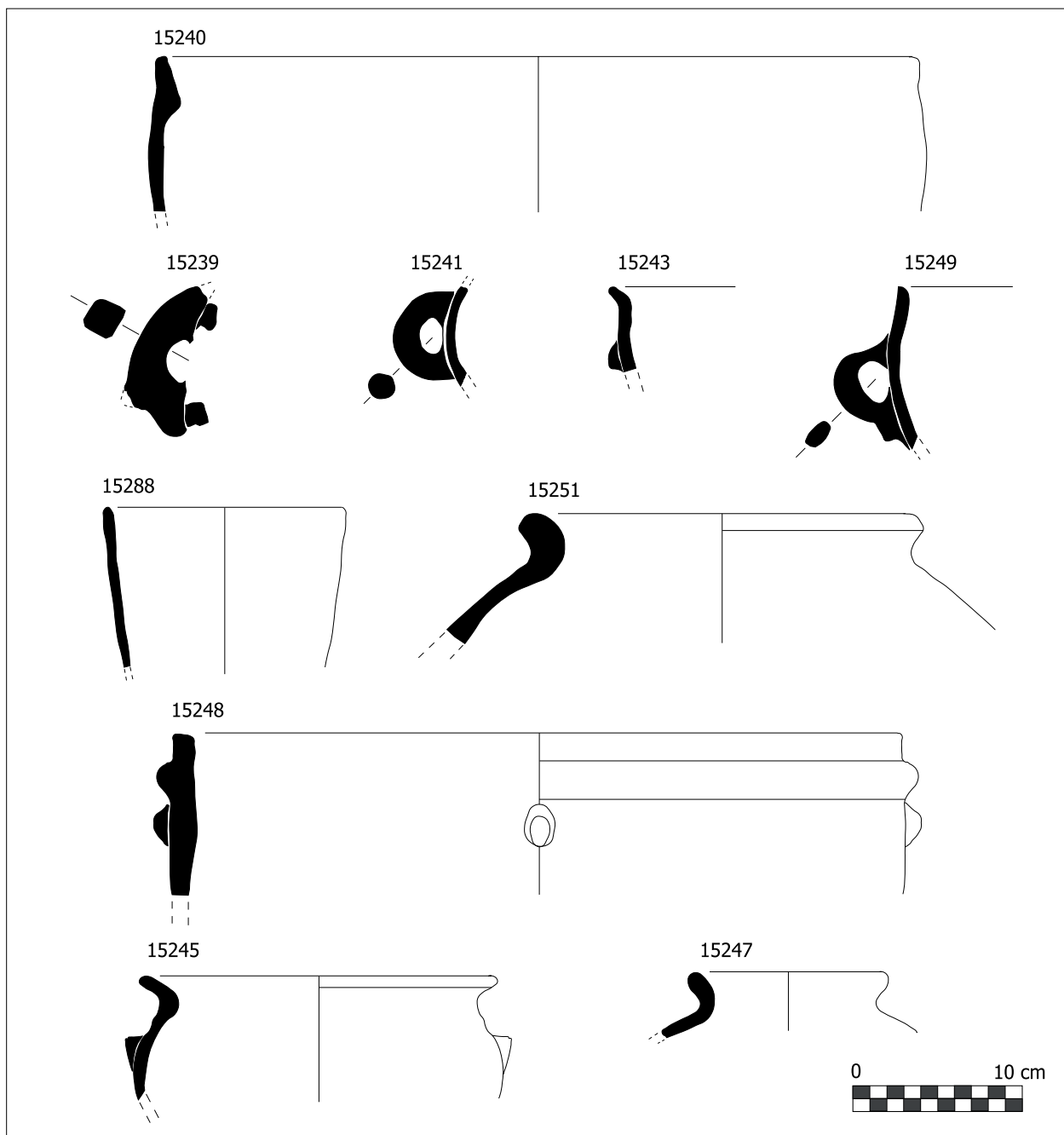

Figura 9: Materials de la Cova des Bous, per número d'inventari.

Figure 9: Materials from the Cova des Bous, by inventory number.

sis punxons documentats a la CM²⁴ eren d'època preta-laiòtica (o naviforme, en la periodització aquí emprada). Tanmateix, aquests punxons també podrien situar-se en el primer mil·lenni aC, ocupació que Veny mai va considerar. Les seves dimensions oscil·len notablement, entre els 8 i els 15 cm de longitud i entre els 2 i 4 cm d'amplada per la part de l'epífisi. Són de secció circular o ovoidal, tenen la superfície polida (VENY, 1968, làm. 199, 1-4), però conserven en tots els casos, en major o menor grau, el còndil. En època naviforme existeix una indústria òssia de botons i de punxons (CANTARELLAS, 1974; FERNÁNDEZ-MIRANDA; 1978; LULL *et al.*, 1999; MICÓ, 2005), que perdura sens dubte, però amb menor qualitat, durant els períodes subsegüents. Els diferents autors que han tractat el tema, i molt especialment CAN-

TARELLAS (1974), consideren que la indústria del segon mil·lenni és més treballada, sobretot pel que fa al polit de la superfície, i de més gran diversitat formal (petits instruments completament desbastats), mentre que els elements més tardans, datables a l'edat del ferro, és a dir en el períodes talaiòtic i baleàric, semblen ser simples metacarpians amb un tall bisellat més o menys polit (GASULL *et al.*, 1984: 164, CASTRO-MARTÍNEZ *et al.*, 2003: 344, ARAMBURU-ZABALA i HERNÁNDEZ-GASCH, 2005: 6.4.1). Pertanyen a aquest darrers tipus els exemplars de CM núm. 6 i 7 de la Fig. 199. Tanmateix, en les excavacions de finals de la dècada del noranta a la Cova des Mussol (Menorca) aparegué un exemplar molt similar datat de meitat del segon mil·lenni aC (LULL *et al.*, 1999: 83). Així, els quatre primers espè-

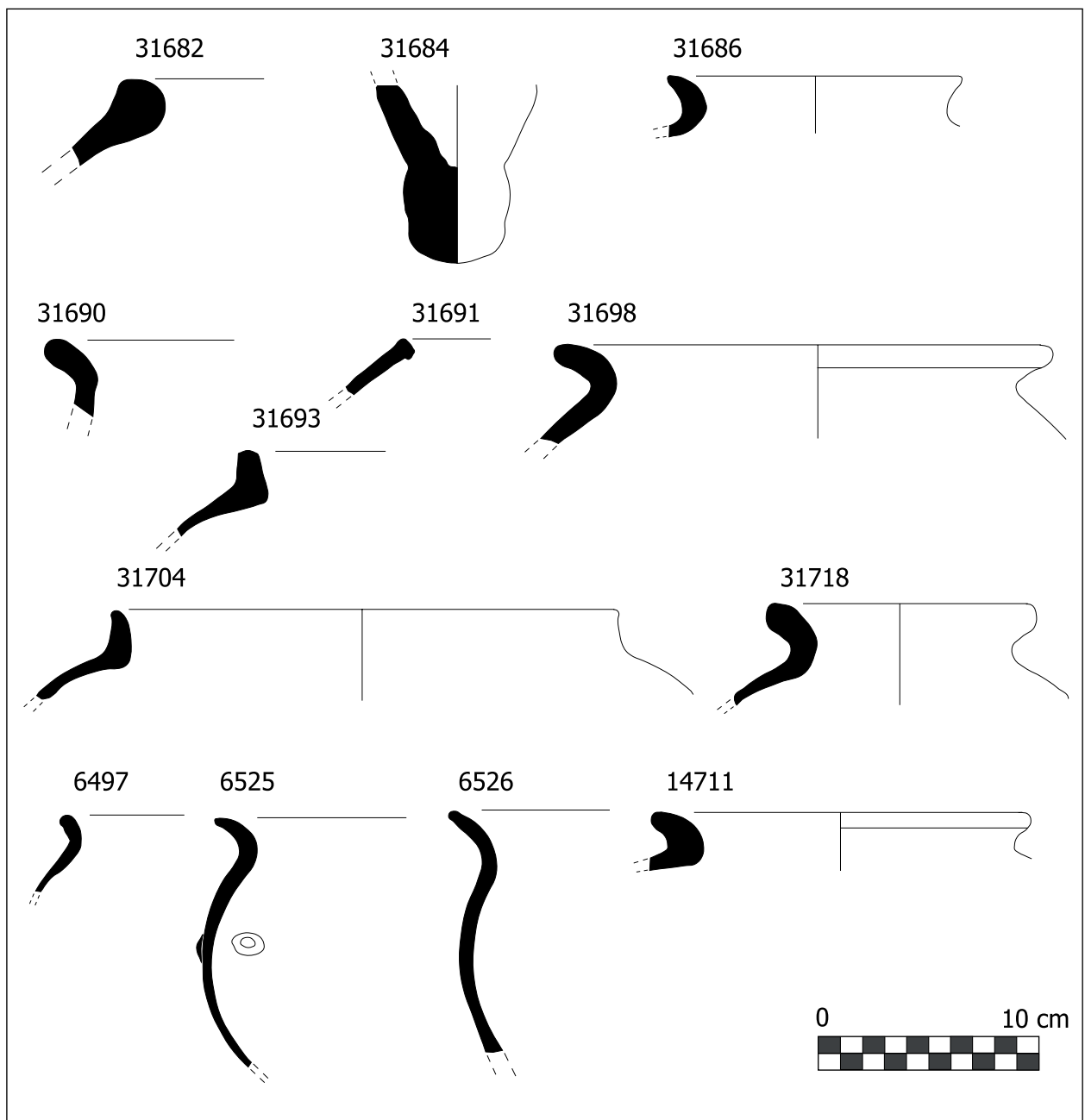

Figura 10: Materials de la Cova des Bous i de la Cova des Confessionari des Moros, per número d'inventari.

Figure 10: Materials from Cova des Bous and Cova des Confessionari des Moros, by inventory number.

cimens tal vegada s'hagin de datar en època naviforme, sinó ja talaiòtica, mentre que els dos darrers, de factura més descurada, en el baleàric.

LA CARACTERITZACIÓ FUNCIONAL

No podem més que convenir amb Colominas sobre el caràcter no funerari de la cinglera del Castell de Santueri, atesa la manca de restes humanes en els sediments excavats en les seves coves. Precisar més el seu caràcter no deixa de ser controvertit, tot i que sens dubte hi ha evidències positives i negatives que poden ajudar a definir-lo. La ceràmica estudiada apunta a què, durant el període epicampaniforme-dolmènic i naviforme

inicial, existí una ocupació al CM (14 individus ceràmics) (Fig. 11a) i probablement un ús de la CB (3 individus) (Fig. 11b). En aquest primer moment es documenten vasos de mida petita, mitjana i gran que indicarien que al CM s'hi van emmagatzemar aliments i líquids (de manera versemblant aigua, atesa la necessitat de disposar-ne per beure i preparar aliments, però possiblement també llet, atenent el caràcter pecuari proposat per a l'ocupació), els hi van processar i, malgrat l'escassetat de vasos ceràmics de mida petita-mitjana o petita, també els hi van consumir. L'ocupació domèstica en abrics en aquest moment està ben documentada a Son Matge (WALDREN, 1982 i 2002).

En el següent període, que abasta el naviforme mig i final, existiren tant al CM com a la CB una freqüentació

semblant (5 i 4 individus ceràmics, respectivament) (Fig. 11a i 11b), marcada per la presència de contenidors i fins i tot grans contenidors, com els tonells. També existeixen vasos de mida mitjana a ambdues coves, però semblen estar-hi absents els vasos de mida petita. No obstant, els vasos de mida mitjana també haurien pogut constituir vaixel·la de consum, segons si les pràctiques de consum seguides haguessin estat comunitàries o individuals. A l'hora de valorar l'absència de la vaixel·la de consum individual, cal recordar també que en contextos excepcionals a les coves funeràries menorquines (Cova des Càrritx i una cova indeterminada de Cales Coves) s'han conservat vasos de mida petita de fusta, que cobreixen un arc temporal des del Naviforme final a les acaballes del Prototalaiòtic (1200-800 aC), per bé que en aquests casos vinculades a pràctiques funeràries (LULL *et al.*, 1999: 346). Aquest tipus de vas seria sens dubte més adient per a una població itinerant.

En el període talaiòtic el nombre de vasos és similar (7 al CM i 8 al CB) o clarament favorable a la CB, si hi afegim els vasos que no podem discriminar si són talaiòtics o baleàrics (13 respecte de 8 al CM) (Fig. 11a i 11b). Per primera vegada es documenta a la CB la presència de vasos de totes les mides, que suggereix una ocupació més estable. Al CM, en canvi, en aquest moment estan absents els vasos de mida petita.

Finalment, durant el període baleàric, sembla que el CM no s'empra (només hi ha un fragment estudiat

d'adscripció dubtosa), mentre que la CB experimenta un dels usos més intensos (11 individus de ceràmica indígena, més 1 individu importat, xifra que podria ser superior si s'hi hagués de sumar algun dels individus que no s'ha pogut adscriure amb claredat a aquest període o al precedent) (Fig. 11b). El repertori de nou inclou gran contenidors (fins i tot amfòrics), mentre que la presència d'olles assenyalen un ús com a contenidors i segurament com a estris de cuina. Els vasos de mida mitjana i petita, com les copes, il·lustren possiblement algunes activitats de processat, però sobretot de servei i consum.

L'aparició en les tres coves d'ossos d'animals i cendres podria assenyalar la manipulació i el consum de carn, si bé, en no recollir-se no es pot confirmar si presentaven traces d'esquarterament i, sobretot, de cuinat.

En qualsevol cas, la combinació d'aquestes evidències no acaba de definir l'ús específic de les coves i no assenyalen necessàriament un ús habitacional.

L'evidència més clara d'aquest ús la trobem en el CM on es documenta una indústria òssia.²⁵ No obstant, no s'ha de confondre ús habitacional amb ús domèstic. Aquest darrer s'associa a grup domèstic i encara que no inclogui relacions familiars entre tots els seus membres, sí que contempla la reproducció del propi grup. Un ús domèstic, doncs, encara que fos temporal, hauria anat unit a d'altres activitats, apart de les bàsiques de preparar el menjar, consumir-lo i dormir, per tal d'assegurar el manteniment del grup (JONHSON i EARLY, 2003: 113).

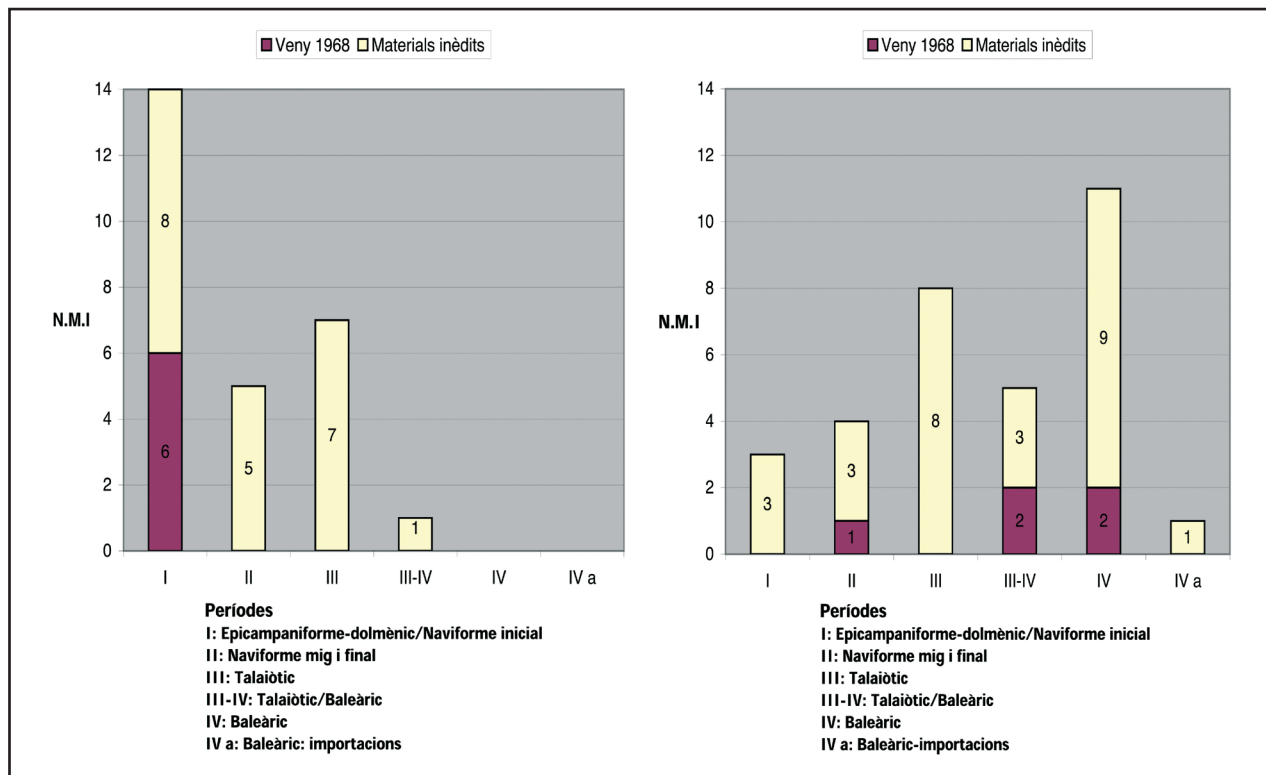

Figura 11: a) Materials procedents de la Cova des Confessionari des Moros per número mínim d'individus i adscripció cronocultural. La columna III-IV recull els materials que no s'ha pogut discriminar a quina de les dues fases pertanyen. b) Materials procedents de la Cova des Bous per número mínim d'individus i adscripció cronocultural. La columna III-IV recull els materials que no s'ha pogut discriminar a quina de les dues fases pertanyen.

Figure 11: a) Materials from the Cova des Confessionari des Moros by the minimum number of individuals and chrono-cultural assignment. The columns III-IV list the materials where it could not be determined to which cultural phase they belong. b) Materials from the Cova des Bous by the minimum number of individuals and chrono-cultural assignment. The columns III-IV list the materials where it could not be determined to which cultural phase they belong.

Així, segurament s'hi haurien associat àrees de treball per a la confecció o reparació de vestits, de calçat i d'instruments, la construcció o manteniment d'instal·lacions i l'elaboració d'artefactes a partir d'elements vegetals (p.e. cistelles o vaixella de fusta), de pedra (com molins, morters, percussors i projectils de bassetja; RISCH, 2003: 312), i d'argila. A més, s'hi haurien desenvolupat d'altres activitats que requeririen un espai i un temps, com pràctiques higièniques i socials (socialitzar, cura dels altres i educació dels infants). La possible fabricació d'objectes d'os, que podria documentar el fragment esmentat anteriorment (VENY, 1968: Fig. 199, 5), i el probable ús dels punxons com instruments emprats presumiblement en altres tasques productives il·lustren una part d'aquestes activitats auxiliars. Malgrat tot, part d'aquestes activitats també es donarien en un ús habitacional per part d'una part del grup domèstic segregat temporalment, sinó és que es tractava de part de la comunitat segregada permanentment. El caràcter més o menys permanent o temporal de l'ocupació queda òbviament molt lluny de l'abast interpretatiu d'aquestes restes escadusseres.

Finalment, és la CB la cavitat que amb vora de 60 m² a la sala principal, una boca d'entrada gran i il·luminació natural configura l'espai més apte per a l'establiment estacional o permanent (SALVÀ, 2001: 63).²⁶ En canvi, la CC, de la qual no existeixen materials, tot i que Colominas sembla que n'hi trobà (vid. nota 10), és una gruta que presenta una boca d'entrada de reduïdes dimensions que dona pas a una sala amb un espai útil molt escàs, la qual comunica per passadissos a d'altres espais encara més petits (SALVÀ, 2001: 64). El CM és com s'ha esmentat una balma de reduïdes dimensions (vid. nota 7).

Conclusions

OCUPACIÓ ESTACIONAL RAMADERA O ACTIVITAT RITUAL?

La localització geogràfica de la cinglera, envoltada de sols de tipus VIII, és a dir, amb una capacitat agrològica molt minsa (SALVÀ, 2001: 121, taula II), presenta una proximitat vital als punts d'aigua (una font a 200 m i un torrent a 300 m) (SALVÀ, 2001: 121, taula I). A més, gaudeix d'una visibilitat damunt els principals jaciments de l'àrea del Llevant mallorquí al llarg dels dos mil·lennis anteriors a la nostra era. Domina visualment durant el Naviforme les aldees de navetiformes dels Closos de can Gaià, Son Maiol-Son Roig nou, Es Corral des Morros, Sa Punta, S'Hospitalet, Sa Plana nova (Sementer des Claper i Sementer de dalt), Es Closet, el jaciment de Son Burguera i les coves d'enterrament de Sa Mola, S'Aljub d'en Mel, la Cova d'en Jordi Meravell, Sa Bassa, Son Solaret, Es Rossells II, Cala Murada, Es Fangar, Ses Valentines, Ses Mires i S'Amarador (SALVÀ, 2001: 121, taula VIII; PONS, 1999: cartografia 12 A-12). D'època talaiòtica i baleàrica té visió directa amb el gran poblat dels Rossells (SALVÀ, 2001: 121, taula VIII) i amb el jaciment de finals de l'edat del ferro i d'època romana de Es Corralassos-Es Cuitor (ARAMBURU-ZA-

BALA, 2005a) (Fig. 8).

Mentre que els poblats de plana s'envolten de terrenys fèrtils aptes per a l'agricultura (SALVÀ, 2001: 99), la qual cosa es constata clarament en el Naviforme (MICÓ, 2005: 553; LULL *et al.*, 1999: 53), l'ocupació de coves i abrics en zones muntanyenques tal vegada calgui relacionar-la a una activitat ramadera transhumant d'un grup o d'una part de la comunitat. Segurament es tracti d'espais d'hàbitat estacional i regular d'aquests grups humans dedicats a la ramaderia i de llocs per a l'establiment del seu bestiar, més que no pas de refugis ocasionals, atesa l'entitat de les restes localitzades. En aquest sentit, és suggestiu el nom mateix de la CB, que testimonia que en algun moment, com és obvi relativament recent, aquesta cova devia servir com a refugi pels animals, els guardes dels quals s'haurien pogut aixoplugar en algun dels covals propers.

Aquesta interpretació no és aliena al coneixement que tenim de l'abric de la Cova des Morts, també coneguda com a Mongofre nou (Maó, Menorca). La primera ocupació de la cova durant la primera meitat del segon mil·lenni aC, és a dir, en l'etapa epicampaniforme-dolmènica i a inicis del Naviforme, s'ha identificat com a hàbitat, mentre que els nivells corresponents a la segona meitat del segon mil·lenni corresponen a l'ús de l'abric com a espai d'establiment de bòvids i en menor mesura d'ovicàprids.²⁷ Periòdicament els diferents nivells d'ocupació van ser incendiats segurament amb finalitats sanitàries (BERGADÀ i NICOLÀS, 2005). Aquest podria haver estat l'origen dels nivells de cendres d'1,6 m i 0,7 m de potència localitzats a la CB i al CM, respectivament.

A Son Matge, la fase LBP (Late Beaker Phase), situada en el primer terç del segon mil·lenni, documenta una successió de nivells de cendres i carbons, que denoten un ús habitacional (WALDREN, 1982 i 2002) o més segurament el final d'una llarga etapa d'establiment a l'abric amb focs periòdics de sanejament (BERGADÀ *et al.*, 2005).

Finalment, en dates més recents, plenament talaiòtiques i baleàriques es documenta una ocupació en cova natural al litoral del port de Felanitx (Portocolom), precisament en una àrea propera a la cinglera del Castell de Santueri. Es tracta de la Cova des Garriguer, la Cova dels Ases, i la Cova de ses Figueres (SALVÀ, 1997; GRÀCIA *et al.*, 1997). Si bé la primera ha fornit, pel que sembla, fragments d'àmfora grecoitàlica, i la segona, fragments indígenes i ebusitans informes, la darrera d'aquestes coves té un repertori ceràmic indígena (olles pitoides, altres tipus d'olles, gerres, tassons, vasos troncocònics, bols i morters), junt a algunes importacions (àmfora ebusitana T-8.1.2.1 de primera meitat del s. III aC) dos molins de mà i quatre morters de pedra. Alguns exemplars poden adscriure's a època talaiòtica mentre que la major part són inequívocament d'època baleàrica. Junt al material ceràmic es recollí una quantitat important de fauna vertebrada (sembla que d'ovicàprids) i alguna copinya. La presència de molins i morters accentua el caràcter domèstic de l'ocupació, interpretada com a establiment estacional o permanent d'una comunitat que podria haver explotat recursos marítims al mateix temps que aprofitava la garriga per al manteniment de caps de bestiar (SALVÀ, 1997: 100).

No podem en qualsevol cas excloure un altre ús per

a les coves del Castell de Santueri, que podríem definir com a lloc sagrat i de culte.²⁸ Si bé el reconeixement d'aquests espais és difícil i, de fet, una proposta relativament nova per a la prehistòria balear, a nivell d'hipòtesi cal contemplar-la.

Per a la fase Naviforme de la prehistòria insular, s'ha destacat que a la Cova des Mussol (Menorca), s'hi realitzaren activitats cerimonials i oferents d'arrel simbòlica tònica, que a finals del període (entre els anys 1200 i 1000 aC) s'expressa amb una iconografia d'éssers híbrids sobrenaturals, meitat humans, meitat animals. La cova, en un penya-segat davant del mar, té un accés molt difícil i l'espai ritual de la sala 3c, emprat a finals del període, és de reduïdes dimensions i sembla que va ser restringit a poques persones (LULL *et al.*, 1999: 104-114). En els primers moments (1600-1400 aC), el dipòsit material de la sala 1 i 2 inclou vasos contenidors, un punxó d'os i un botó d'ivori, així com un percussor, que s'empraren per fragmentar estalactites. També s'hi localitzà una llar, amb fragments ceràmics i estalagmítics disposats horitzontalment, com a material refractari, i restes de fauna que no s'arribaren a cuinar, per la qual cosa no sembla que fos consumida (LULL *et al.*, 1999: 83-87). De manera sincrònica es documenta activitat ritual a les sales 3, 6 i 7 de la Cova des Càrritx: contenidors ceràmics, estalactites fragmentades apilades, àrea de combustió, fauna no consumida, digitacions parietals de la sala 4, una llar a la que s'associen estalactites i ossos humans a la sala 6 o el vas ceràmic col·locat en el punt més intern de la cova, a la sala 7 (LULL *et al.*, 1999: 168).

A la Cova des Moro (Manacor, Mallorca), situada també en un penya-segat arran de mar, l'ocupació del naviforme inicial documenta la concentració de troballes i indicis de combustió poc intensos en les àrees més recòndites (sector 3 de la sala 1 i fons de la sala 2). Aquestes fogaines, que no es poden anomenar, sense abusar del terme, estructures de combustió (CALVO *et al.*, 2001: 18-20), semblen evidenciar episodis curts d'il·luminació i/o d'aromatització de l'espai (CALVO *et al.*, 2001: 36). Ha estat provisionalment identificada com a lloc sacre amb funcions rituals, per bé que, com reconeixen els seus autors, sense una base empírica sòlida. A partir del 1400 aC es detecta un increment en el nombre de ceràmiques emprades a la cova i de finals del període naviforme es documenta la deposició d'una daga de bronze segurament com a ofrena (CALVO *et al.*, 2001: 38).

De l'edat del ferro, s'ha de datar la troballa de restes d'ovicàpid i un atuell a una gruta angosta del puig Gros de Bendinat (GUERRERO, 1983), interpretades com a ofrenes i/o subproducte d'un únic ritual iniciàtic (CALVO *et al.*, 2001: 36).

La cova natural de Roca Rotja, on van aparèixer dos bronzes de guerrers, un d'ofert i dos *simpula*, junt a ceràmica campaniana A, de parets fines, grisa ibèrica i ebusitana, va ser definida com a santuari per GUERRERO (1985: 122), encara que ENSEÑAT (1965), qui l'excavà, la qualificà d'amagatall i GUAL (1993: 56) s'inclinà a considerar-la com a "dipòsit cultural". En tot cas, la disparitat cronològica entre els materials dipositats implica que els bronzes, que en origen foren objectes de prestigi importats a través del comerç d'arrel mediterrània, fossin en el moment de la seva deposició antiguitats, tal

vegada relacionades amb els avantpassats.

Existeixen unes quantes evidències, fins i tot algunes de caire negatiu, que tal vegada es podrien interpretar en sentit ritual en els dipòsits materials de les coves del Castell de Santueri.

Així, la presència de contenidors i gerres, per bé que usual en els espais domèstics, està documentada també en contextos emprats per al culte. Presumiblement contenien els aliments i líquids, necessaris per realitzar les pràctiques rituals. Malgrat tot, a diferència del que seria d'esperar en ambients rituals, la ceràmica de consum (copes i bols essencialment) és molt escassa respecte als atuells de cuina i emmagatzematge recuperats.²⁹ Tanmateix, la mateixa absència de vasos de consum individual s'ha fet notar per al dipòsit de la Cova des Mussol (Menorca) d'època naviforme, relacionats amb les activitats rituals (LULL *et al.*, 1999: 83).

L'existència de gran quantitat de fauna i cendres disperses, a tenor de les sumàries descripcions de Colominas (vid. notes 7 i 9), unida a l'absència (o manca de reconeixement) de llars de foc, no sembla que pugui ser un element definidor de lloc de culte, atesa la presència d'una llar construïda a la Cova des Mussol (Menorca) i de focs de sanejament de l'estable de la Cova des Morts o de l'abric de Son Matge. En canvi, l'escassetat d'utilitatge, que evidencii altres activitats domèstiques, l'allunyaria d'aquesta caracterització. Llevat dels punxons d'os, no es van identificar ni morters ni molins ni d'altres instruments lítics, de ferro o de bronze. Això no obstant, cal tenir en compte que si s'hagués tractat d'un refugi temporal o bé circumscrit a un grup connotat pel gènere (com els pastors), moltes d'aquestes activitats domèstiques segurament no haurien tingut lloc.

L'absència d'objectes de bronze o ferro de caràcter cultural (figures votives), que apareixen a la segona edat del ferro,³⁰ no invalidaria una interpretació del possible caràcter ritual de les coves, com sigui que en alguns santuaris aquests elements hi són també absents.

Finalment, el fet que la CB tingui un accés ampli i una sala relativament gran i ben il·luminada, no s'adiu amb la morfologia de les coves que s'han interpretat com a llocs de culte, molt més estretes, recòndites o de difícil accés.³¹ L'única de les coves examinades per Colominas que va fornir materials i que s'adiu amb aquestes característiques seria la CC, de la qual, com ja hem esmentat, no existeixen materials al MAC.

Atès que la CB, a diferència del CM, no es va excavar totalment, sinó que només s'hi realitzaren algunes cales, segurament encara seria possible de recolzar o rebutjar aquestes hipòtesis. Tanmateix, en l'actual estat del coneixement i a partir de les evidències examinades, penso que els arguments positius i negatius existents donen major solidesa a la consideració de les coves del Castell de Santueri com a refugi estacional d'un grup humà orientat a la ramaderia, segurament en règim de transhumància a petita escala.

Agraïments

Volem mostrar el nostre agraïment al Dr. Ricard Batista, aleshores director del MAB, que ens atorgués per-

mís per accedir al FC i ens proporcionés tota classe de facilitats per realitzar la nostra recerca. També volem fer valer el nostre reconeixement al Dr. Joan Sanmartí que fos en aquella, com en d'altres circumstàncies, el nostre avalador i qui, en primera instància, ens va proposar un tema de recerca mallorquí, que ens va portar a conèixer i a estimar l'arqueologia balear i a trobar-hi el regal de tants i tan bons amics i amigues. Entre aquests hi haurà sempre en Miquel Seguí, qui ens va ajudar desinteressadament des dels inicis de la nostra recerca i amb qui vàrem compartir projectes, il·lusions pel futur, preocupacions i, per damunt de tot, una sincera amistat. Finalment, volem agrair a José Antonio Encinas que ens hagi facilitat les topografies de les coves que es reproduïen en aquest article i a l'actual director del MAC, Sr. Xavier Llovera, i a la conservadora de les sales de Balears del dit museu, Sra. Teresa Llecha, que ens hagin facilitat l'accés a la informació de la base de dades del fons de Balears realitzada en els darrers anys.

Notes

- 1 Pel que fa a la Cova des Bous vàrem revisar una part significativa de les formes ceràmiques (31 exemplars), que representa el 42 % de les existents (74 exemplars). De la resta dels 303 números d'inventari presents a les actuals bases de dades del MAC, 225 corresponen a informes ceràmics i 3, a material lític. En canvi, pel que fa a la Cova des Confessionari des Moros, el percentatge va ser molt més alt, de l'ordre del 83 % del material existent (25, dels 30 números d'inventari, dels quals 1 és material lític i 6 indústria òssia). També es van estudiar alguns materials de la Cova Vernissa (Santa Margalida), la Cova Bennoc (Llucmajor) i els poblats talaiòtics d'Es Pedregar i Capocorb vell (ambdós a Llucmajor), que són una part desigual del material custodiat. Els materials de Capocorb vell del FC han estat objecte d'un altre treball (Hernández-Gasch, e.p.). A l'actualitat existeix un fitxer de totes les peces del FC que facilitarà la recerca futura d'aquest fons tan important per a l'arqueologia mallorquina.
- 2 Data de la conquesta romana de Mallorca, encara que COLOMINAS (1923: 573) va situar la intervenció militar de Quinti Cecili Metel a l'any 121 aC.
- 3 GUERRERO (1997: 63) ha assenyalat el caràcter poc original de la periodització de Colominas, ja que investigadors anteriors com Cartailhac i Watelin havien intuït una seqüència semblant. El mateix COLOMINAS (1923: 555), de fet, fa referència als "arqueòlegs, principalment estrangers, que havien intentat sistematitzar-la".
- 4 "Por causas que no es del caso explicar aquí, pocas veces es consignataria (això és, la llista de materials catalogats) de todo el material que inicialmente proporcionó cada yacimiento" (VENY, 1968: 15).
- 5 Cal notar que amb observacions sobre l'estratigrafia murària molt interessants.
- 6 Coordenades UTM (ED50Zone31), X: 516290 / Y: 4365230 / Z: 360
- 7 Atesa la brevetat de la notícia la reproduïm íntegrament: "Felanitx. Cova del Confessionari dels Moros.- Està situada a la cinglera del Castell de Santueri, sota mateix d'una de les torres del castell medieval anomenada Es Confessionari d'es Moros. Més que una cova, és una petita balma de 4 m. de fondària per 4,50 d'amplària (fig. 258). Fou excavada totalment.
»El jaciment era format per una capa de terra negra de 70 centímetres, contenint gran quantitat de ceràmica feta a mà, de formes argàriques, i ossos tots d'animals. També hi recollirem cinc punxons d'os (fig. 257)." (COLOMINAS, 1923: 556-557).
- 8 Coordenades UTM (ED50Zone31), X: 516360 / Y: 4365070 / Z: 350
- 9 "Felanitx. Cova dels Bous.- A la mateixa cinglera, però a la part

oposada i de cara al mar. És una grandiosa cova formada per una sola nau d'uns 60 metres de diàmetre. S'hi feren cates, podent-se comprovar l'existència d'un jaciment de cendres de 1'60 metres que contenia ceràmica igual a la de la cova anterior, i ossos d'animals." (COLOMINAS, 1923: 557).

- 9 Coordenades UTM (ED50Zone31), X: 516460 / Y: 4365000 / Z: 350
- 10 "Felanitx. Cova Calenta.- Sota mateix de la cova dels Bous hi ha una petita cova formada per estalactites i estalagmites, tenint únicament jaciment a l'entrada. És una cambra de 5 metres quadrats. Hi recollirem el mateix que en les coves descrites, encara que amb molta escassetat." (COLOMINAS, 1923: 557). Tanmateix, cal aclarir que la cavitat coneguda com a Cova Calenta es troba prop de la pista d'accés al castell, de manera que és molt probable que Colominas errés en la ubicació de la cova, atès que, de banda d'aquestes tres cavitats, a la cinglera de Santueri només es coneix la Cova des Drac. No sembla que calgui considerar la possibilitat de coves colgades amb posterioritat a la intervenció de Colominas, puix que no n'existeix el record entre la pàgina de la zona (SALVÀ, com. pers.).
- 11 En la nota (l) de l'article de COLOMINAS (1923: 556) es diu al respecte dels materials de la CC: "Aparentment de l'eneolític, el Sr. Cabré en trobà, a la Cova Calenta de Felanitx, un fragment de ceràmica amb incisions de la cultura del vas campaniforme, però nosaltres havem excavat totalment la cova sense que ens n'hi sortís cap altre fragment: únicament ceràmica argàrica." De fet, al posterior inventari del propi MAC tampoc consta cap material com a procedent d'aquesta cova, ni tampoc de la Cova des Drac.
- 12 "Demés férem cates en totes les coves i balmes que existeixen en aquelles cingleres, totes amb resultats negatius.
»L'abundància d'ossos d'animals, i la carestia absoluta d'ossos humans, demostren clarament que serviren d'habitació.
»Encara que les troballes d'aquestes coves quedin reduïdes quasi exclusivament a ceràmica, sense que hi sortís res de metall, per les formes i tècnica argàrica dels vasos no donen lloc a dubte que pertanyen a la primera Edat del bronze." (COLOMINAS, 1923: 558).
- 13 Potser de manera excessivament literal, ja que cita que es recolliren cinc punxons d'os i a l'inventari i a la il·lustració n'apareixen set.
- 14 Aquest fragment ha esdevingut cèlebre per ser el primer de ceràmica campaniforme trobat a Mallorca. Colominas va atribuir la troballa a Cabré i la féu procedent de la CC (vid. nota 13); Veny, com hem vist, el va publicar el 1968 i el va situar entre els materials procedents de la CB, atribuint-ne la troballa a Darder i la publicació a Cabré (VENY, 1968: 351), encara que a la pàgina 408 es diu que va ser Bosch Gimpera qui el va publicar el 1920. A partir d'aquest moment, seguint a Veny, la procedència va quedar fixada a la CB, encara que l'autoria del descobriment va seguir comportant confusions. Així, Maluquer de Motes l'atribueix al mateix Colominas (WALDREN, 1998: 53) i FERNÁNDEZ-MIRANDA (1978), va tornar a considerar Cabré, com havia fet inicialment Colominas, l'autor de la troballa però, d'igual manera que Veny, com a procedent de la CB. Recentment WALDREN (1998: 53-54) torna al binomi Darder-Cabré, el primer per a la troballa i el segon per a la seva entrega al Museu de Historia Natural de Madrid, d'on finalment va desaparèixer. Encara que reconeix que la primera referència és de Colominas, es refereix a la discrepància sorgida més tard (i a com aquesta discrepància va afectar la credibilitat de la troballa), i s'inclina per considerar la CB com a lloc de procedència. En tot cas, molt sovint s'hi refereix com "als fragments de Felanitx" (quatre fragments d'un mateix individu) i cita els diversos autors que se n'ocuparen: Colominas, Bosch Gimpera i Castillo (WALDREN, 1998: 55).
- 15 Nogensmenys, l'exemplar aparegut a la làmina 201 amb el núm. 4, i no inventariat, té una secció que amb una orientació invasada, no del tot descartable, atès que es tracta d'un fragment petit amb una vora irregular, correspondria a un tipus que ha estat definit (CALVO i SALVÀ, 1997; SALVÀ *et al.*, 2002) com a forma l (que també rep el nom de tonell) d'un període transicional entre la cultura naviforme i la talaiòtica, que hauria de situar-se, entre el 1400 i el 1000 aC, període considerat per altres autors com a Naviforme mig i final (LULL *et al.*, 1999). Lamentablement, no el vàrem poder localitzar per tal de comprovar la seva orientació.
- 16 Atès el caràcter diverses vegades selectiu (per la recollida que en féu el propi Colominas, però també per la revisió incompleta del fons) i davant la migradesa d'exemplars analitzats de cada cronologia i tipologia, hem optat per desestimar la quantificació per tipus i categories, ja que el seu ús estadístic hauria estat molt sovint esbi-

aixat i en alguns casos inviable.

- 17 Aquest tipus ceràmic, que rep també el nom de tonell, apareixen en contextos naviformes més antics, com a la naveta Alemany, i en d'altres més recents, com Canyamell, Can Roig Nou, S'Hospitalet o Ca n'Amer, a Mallorca, i Clariana o Cala Blanca, a Menorca (CALVO *et al.*, 2001). A les relativament recents excavacions a l'Illa des Porros (HERNÁNDEZ-GASCH *et al.*, 1998), junt amb d'altres materials que cal situar en aquesta època, se n'han localitzat un bon nombre d'exemplars en estrats del naviforme mig i final, la cronologia dels quals ve recolzada per datacions de radiocarboni (STRYDONCK *et al.*, 2002: 40-41). A més de les característiques vores marcadament triangulars, alguns d'aquests grans contenidors de l'Illa des Porros presenten característiques arcaïtzants com és la presència de decoracions (digitacions, però també alguna incisió simple, en ziga-zaga i cercles incisos, i puntejats).
- 18 Estant essencialment d'acord amb les propostes que assenyalen una ruptura socioeconòmica i cultural al voltant de la meitat del s. VI aC respecte d'un món que la tradició historiogràfica ha denominat talaiòtic, ens resistim a adoptar el terme posttalaiòtic, per les mateixes raons que ja fa uns anys alguns autors han abandonat el terme de pretalaiòtic. Per això fem el terme baleàric, en la línia d'altres investigadors (ARAMBURU-ZABALA, 2005), com sigui que aquest va ser el nom amb que alguns autors grecs i els autors llatins van anomenar les dues illes de l'arxipèlag balear pràcticament de manera coetània (BLANES *et al.*, 1990: 21-28).
- 19 Tanmateix, les mateixes vores apareixen a la fase II2, datada de primera meitat del s. IV aC, de les habitacions posttalaiòtiques de Son Fornés (PALOMAR, 2005: 251-252).
- 20 A nivell fragmentari, coincideixen amb exemplars del període posttalaiòtic de Son Fornés (PALOMAR, 2005: 251-252).
- 21 Aquests materials, encara inèdits, provenen de les excavacions d'Arribas, Tarradell i Woods. Vam tenir ocasió d'examinar-los fa uns anys.
- 22 El setè presentat per VENY (1968: fig. 199, 5) està mancat de punxa, és més gruixut que els altres i sembla, de fet, un os, sinó trencat accidentalment, començat a desbastar i rebutjat. Els vam localitzar al MAC amb els números d'inventari: 15227 a 15231, 15237 i 31951.
- 23 És ben possible que no tots es recuperessin, ateses les circumstàncies de l'excavació exposades amb anterioritat.
- 24 A partir d'aquesta sala hi ha passadissos i diverticles que podrien adaptar-se a d'altres funcions o a activitats particulars segons el moment del dia o de la nit o de l'any.
- 25 Cal destacar, però, l'absència de qualsevol resta de fauna o de cultura material en aquests nivells, la qual cosa aparentment la distància de l'estratigrafia de la CB.
- 26 Reservem la paraula santuari per a les construccions d'època baleàrica de planta de ferradura o rectangular de caires arrodonits, que contenen ossos d'animals, cendres disperses sense llars de foc, bases de pilars, però sense subdivisions internes, i una vaixela en part comuna a la resta de contextos coetanis i en part especial (copes crestades). El terme santuari en cova, per l'ús restringit que fem del primer mot, és un contrasentit, i lloc de caràcter ritual potser massa vague, ja que el ritual impregna l'expressió cultural de la major part d'actes i espais de les comunitats prehistòriques (CARMICHAEL *et al.*, 1994). Tanmateix, per a la protohistòria balear, darrerament s'ha destacat que les característiques arquitectòniques d'un edifici o un tipus de material no es poden traduir automàticament a santuari (CASTRO-MARTÍNEZ *et al.*, 2003: 140-145), sinó que cal valorar diverses variables i l'associació que estableixen per tal de poder-ho afirmar.
- 27 No s'ha pogut identificar cap element segur de copa crestada, per bé que existí una ocupació de la cova en època baleàrica.
- 28 Amb anterioritat a aquest període, representacions antropomorfes de fusta han aparegut en els dipòsits naviformes extraordinàriament ben conservats de la Cova des Mussol, a Menorca (LULL *et al.*, 1999).
- 29 L'esmentada Cova des Mussol (Menorca) o la Cova des Moro, en època naviforme.

Bibliografia

- ARAMBURU-ZABALA, J. (2005): Ager Pollentinus. El poblamiento de los alrededores de la ciudad de Pollentia (Mallorca). *Arqueobalea* www.arqueobalea.es/articulos/Ager Pollentinus.pdf [Data de Consulta: 4 de juliol de 2007]
- ARAMBURU-ZABALA, J. (2005a): *Contribució a l'inventari de jaciments arqueològics de Mallorca*. CD-ROM. Consell de Mallorca. Palma
- ARAMBURU-ZABALA, J. & HERNÁNDEZ-GASCH, J. (2005): *Ses Païsses, 1999-2000*. Cd-rom. Palma
- BERGADÀ, M.M.; GUERRERO, V.M. & ENSENYAT, J. (2005): Primeras evidencias de establecimiento en el yacimiento de Son Matge (Serra de Tramuntana, Mallorca) a través del registro sedimentario. *Mayurqa*, 30. Palma, p. 153-180
- BERGADÀ, M.M. & NICOLÁS J.C. de (2005): Aportación de la micromorfología al conocimiento de las prácticas pastoriles de finales de la Edad de Bronce en el yacimiento de la Cova des Morts (Mongofre nou, Maó, Menorca). *Mayurqa*, 30. Universitat de les Illes Balears. Palma, p. 181-202
- BLANES i BLANES, C.; BONET i ROSSELLÓ, J.; FONT i JAUME, A.; ROSSELLÓ & CALLEJAS, A. M. (1990): *Les illes a les fonts clàssiques*. Col·lecció Alicorn, 5. Miquel Font Editor, Palma
- BOSCH GIMPERA, P. (1920): La arqueología preromana hispánica, Apèndix a A. Schulten, *Hispania (geografía, etnología, historia)*. Barcelona
- BOSCH GIMPERA, P. & COLOMINAS ROCA, J. (1937): *Les fouilles de Majorque et la préhistoire de les Îles Baléares, la culture sarde et ses relations méditerranéennes, Compte-rendu de la Conférence de Barcelone de la Commission Internationale pour la Préhistoire de la Méditerranée Occidentale*. Barcelona, p. 17-24
- CALVO, M.; GUERRERO, V.M. & SALVÀ, B. (2001): *La Cova des Moro (Manacor, Mallorca). Campanyes d'excavacions arqueològiques 1995-1998*. Col·lecció Quaderns de Patrimoni Cultural, 4. Consell de Mallorca. Palma
- CALVO, M. & SALVÀ, B. (1997): *El bronze final a les Balears. La transició cap a la cultura talaiòtica*. Quaderns Arca, 13. Palma
- CAMPS COLL, J.; CANTARELLAS, C.; PLANTALAMOR, L.; ROSSELLÓ BORDOY, G.; MOLL, J. & VALLESPIR, A. (1969): Notas para una tipología de la cerámica talayótica mallorquina, *Mayurqa*, II, Palma, p. 60-82
- CANTARELLAS, C. (1974): La industria del hueso en Mallorca durante la edad del bronce, *Prehistoria y arqueología de las Islas Baleares. Symposium de Prehistoria Peninsular* (VI: Barcelona: 1972). Barcelona, p. 73-88
- CARMICHAEL, D.; HUBERT, J.; REEVES, B. & SCHANCHE, A. (1994): *Sacred Sites, Sacred Places*. One World Archaeology, 23. Routledge. London
- CASTRO-MARTÍNEZ, P.; ESCORIZA-MATEU, T. & SANAHUJA-YLL, E. (2003): *Mujeres y Hombres en Espacios Domésticos. Trabajo y Vida Social en la Prehistoria de Mallorca (c. 700-500 cal ANE). El Edificio Alfa del Puig Morter de Son Ferragut (Sineu, Mallorca)*. British Archaeological Reports, International Series, 1162, Oxford
- CASTILLO, A. del (1928): *La cultura del vaso campaniforme*. Barcelona
- CERDÀ, D. (2002): *Bocchoris. El món clàssic a la badia de Pollença*. Col·lecció Quaderns de Patrimoni Cultural, 8. Consell de Mallorca. Palma
- COLOMINAS, J. (1923): L'Edat del Bronze a Mallorca. *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 5. Barcelona, p. 555-573
- ENCINAS, J.A. (2006): *Relación inventarial de subterráneos naturales de las Illes Balears*. Colección Tarsilbet, IV. Pollença.
- ENCINAS, J.A. (2007): *La incidencia antròpica en las cavernas baleáricas*. Colección Tarsilbet, V. Pollença
- ENCINAS, J.A. (e.p.): *CCMallorca*. Palma.

- ENSEÑAT, B. (1965): Unos bronce griegos hallados en Sóller, *Pyrenae*, 2. Instituto de Arqueología y Prehistoria, Universitat de Barcelona. Barcelona, 77-80
- ENSEÑAT, C. (1981): *Las cuevas sepulcrales mallorquinas en la Edad del Hierro*. Excavaciones arqueológicas en España, 118. Madrid
- FERNÁNDEZ-MIRANDA, M. (1978): *Secuencia cultural de la Prehistoria de Mallorca*, Biblioteca Prehistórica Hispánica, XV. Madrid
- FERNÁNDEZ-MIRANDA, M. (1983): Pollentia (Mallorca). Las cerámicas talayóticas procedentes de la calle porticada, *Pollentia. Estudio de los materiales, I. Sa Portella, excavaciones 1957-1963*. Palma
- FONT OBRADOR, B. (1974): L'obra de Josep Colominas Roca en Mallorca, *Prehistoria y arqueología de las Islas Baleares. Symposium de Prehistoria Peninsular* (VI: Barcelona: 1972). Barcelona, p. 39-52
- GASULL, P.; LULL, V. & SANAHUJA, M. E. (1984): *Son Fornés: La Fase Talayótica. Ensayo de reconstrucción socioeconómica de una comunidad prehistórica de la isla de Mallorca*. British Archaeological Reports, International Series, 209. Oxford
- GRÀCIA, F.; WATKINSON, P.; MONSERRAT, T.; CLARKE, O. & LANDRETH, R. (1997): Les coves de la zona de ses Partions - Portocolom (Felanitx, Mallorca). *Endins*, 21. Palma, p. 5-36.
- GUAL, J. (1993): *Figures de bronze a la Protohistòria de Mallorca*. Conselleria de Cultura. Palma
- GUERRERO, V. (1983): Hallazgo de una ofrenda votiva talayótica en el "Puig Gros de Bendinat" (Calvià). *Bol. Soc. Arq. Luliana*, 39. Palma, p. 481-486
- GUERRERO, V.M. (1985): *Indigenisme i colonització púnica a Mallorca*. Ajuntament de Ses Salines. Ses Salines
- GUERRERO, V.M. (1997): *El pensamiento científico en la prehistoria balear. Fuentes bibliográficas para el estudio de la prehistoria balear*. Lleonard Muntaner Ed. Palma
- GUERRERO, V.M. (1999): La Cerámica Protohistórica a Torno de Mallorca (s. VI-I a.C.). *British Archaeological Reports International Series, 770-Western Mediterranean Series*, 3. Oxford
- HERNÁNDEZ GASCH, J. (Inèdit): La punta de l'iceberg. *Reexcavant materials talaiòtics del fons Colominas*
- HERNÁNDEZ GASCH, J. (e.p.): La punta de l'iceberg. *Reexcavant materials talaiòtics del fons Colominas* (quinze anys després). Materials del poblat talaiòtic de Capocorb vell. *Cypsela*, 18. Girona
- HERNÁNDEZ-GASCH, J. & SANMARTÍ, J. (1999): El santuari de Sa Punta des Patró a l'àrea cultural i funerària de Son Real (Santa Margalida, Mallorca). Avenç dels resultats, *Mayurqa*, 25. Universitat de les Illes Balears. Palma, p. 113-138
- HERNÁNDEZ-GASCH, J.; SANMARTÍ, J.; MALGOSA, A. & ALESÁN, A. (1998): La necròpoli talaiòtica de S'Illot des Porros, *Pyrenae*, 29. Universitat de Barcelona. Barcelona, p. 69-95
- JONHSON, A. W. & EARLY, T. (2003): *La evolución de las sociedades humanas. Desde los grupos cazadores-recolectores al estado agrario*. Ariel Prehistoria. Ed. Ariel. Barcelona
- LULL, V.; MICÓ, R.; RIHUETE, C. & RISCH, R. (1999): *La Cova des Càrritx y la Cova des Mussol. Ideología y sociedad en la prehistoria de Menorca*. Consell Insular de Menorca. Barcelona
- LULL, V.; MICÓ, R.; PALOMAR PUEBLA, B.; RIHUETE HERRADA, C. & RISCH, R. (2008): *Cerámica talayótica. La producción alfarera mallorquina entre ca. 900 y 550 antes de nuestra era*. Universitat autònoma de Barcelona. Ed. Bellaterra. Barcelona
- MICÓ, R. (2005): *Cronología absoluta y periodización de la prehistoria de las islas baleares*. British Archaeological Reports, International Series, 1373. Oxford
- PALOMAR, B. (2005): *La ceràmica posttalaiòtica de Mallorca. Significació econòmica i social dels canvis en el procés productiu enter c. 450-250 cal ANE: El cas de Son Fornés, Montuiri*. Tesi doctoral (Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona: 2005). URL: HYPERLINK "http://www.tesisenxarxa.net/TDX-0221107-122929/" \l "documents"http://www.tesisenxarxa.net/TDX-0221107-122929/#documents [Data de consulta: 1 de setembre de 2008]
- PONS, G. (1991): *Les ceràmiques d'imitació al talaiòtic final*. Quaderns de Ca la Gran Cristiana, 10. Museu de Mallorca, Govern Balear. Palma
- PONS, G. (1999): *Anàlisi espacial del poblament al Pretalaiòtic Final i Talaiòtic I de Mallorca*, Col·lecció la Deixa, 2. Monografies de Patrimoni Històric. Consell de Mallorca. Palma
- PONS, G. (inèdit): Estudi de les ceràmiques indígenes del període talaiòtic final. Memòria de llicenciatura. Palma
- RISCH, R. (2003). Los artefactos macrolíticos del yacimiento del Puig Morter de Son Ferragut, P. CASTRO, T. ESCORIZA, E. SANAHUJA, *Mujeres y Hombres en Espacios Domésticos. Trabajo y Vida Social en la Prehistoria de Mallorca (c. 700-500 cal ANE). El Edificio Alfa del Puig Morter de Son Ferragut (Sineu, Mallorca)*. British Archaeological Reports, International Series, 1162. Archaeopress. Oxford, p. 306-319
- ROSSELLÓ BORDOY, G. (1960): La facies "cueva natural" en la cultura pretalayótica mallorquina. *Ampuries*, 22-23 (1960-61). Barcelona, p. 263-276
- ROSSELLÓ BORDOY, G. (1974): Los ajueres metálicos mallorquines como elemento cronológico, *Prehistoria y arqueología de las Islas Baleares. Symposium de Prehistoria Peninsular* (VI: Barcelona: 1972). Barcelona, p. 115-128
- ROSSELLÓ BORDOY, G. & CAMPS COLL, J. (1972): *Excavaciones en el complejo noreste de "Es Figueral de Son Real" (Santa Margalida, Mallorca)*, Noticiario Arqueológico Hispánico-Prehistoria, I. Ministerio de Educación y Ciencia. Madrid
- ROSSELLÓ BORDOY, G. & CAMPS COLL, J. (1976): *Excavaciones en Canyamel (Capdepera, Mallorca)*, Noticiario Arqueológico Hispánico-Prehistoria, V. Ministerio de Educación y Ciencia. Madrid, p. 237-329
- SALVÀ, B. (1997): Les coves naturals de Portocolom i la seva ocupació humana al llarg del temps, *Endins*, 21. Palma, p. 93-101
- SALVÀ, B. (2001): *El Pretalaiòtic al Llevant Mallorquí. (1700-1100 AC) Anàlisi territorial*. Palma
- SALVÀ, B.; CALVO, M. & GUERRERO, V.M. (2002): La Edad del Bronce balear (c. 1700-1000/900 BC). Desarrollo de la complejidad social, *Complutum*, 13. Madrid, p. 193-219
- STRYDONCK, M. VAN; LANDRIE, M.; BOUDIN, M.; GROOTES, P.M.; NADEAU, M.-J.; SPARKS, R. & KEPPENS, E. (2002): *Radiocarbon dates*, XVIII. Royal Institute for Cultural Heritage. Brussel·les
- VENY, C. (1968): *Las cuevas sepulcrales del Bronce Antiguo en Mallorca*. Biblioteca Prehistórica Hispánica, IX. Madrid
- WALDREN, W.H. (1982): *Balearic Prehistoric ecology and culture: the excavation and study of certain caves, rock shelters and settlements*. British Archaeological Reports, International Series, 49. Oxford
- WALDREN, W.H. (1998): *The Beaker Culture of the Balearic Islands. An inventory of evidence from caves, rock shelters, settlements and ritual sites*. British Archaeological Reports, International Series, 709. Oxford
- WALDREN, W.H. (2002): Links in the chain: evidence of sustained prehistoric contact and cultural interaction between the Balearic Islands and Continental Europe, W. H. WALDREN & J. ENSENYAT (eds.), *World Islands in Prehistory. Inter-*